

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Досліджено основні соціальні, економічні та демографічні проблеми розвитку міських поселень Тернопільської області в умовах трансформації суспільства. Окреслено перспективи розвитку малих міських поселень області.

The basic social, economic and demographic problems of development of small city settlements of the Ternopil region in the conditions of transformation of society are investigated. The prospects of development of small city settlements of area are given.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, демографічний розвиток, регіон, міські поселення, функціонування.

Keywords: socio-economic development, demographic development, region, city settlements, functioning.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Особливістю трансформації суспільства, що відбувається, є зміна виробничих та соціальних відносин. Тривала економічна криза в економіці наклала відбиток і на рівень соціально-економічного розвитку населених пунктів, їх демографічний потенціал, функціонування в системах розселення. За таких умов все більшої актуальності набуває вивчення питань соціально-економічного розвитку та демографічної ситуації у малих міських поселеннях, які повинні стати діловими центрами для навколишніх територій із аграрно-промисловим типом освоєння.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Трансформація функціонування міських поселень, зокрема малих, що відбувається в умовах переходу до ринкових відносин, посилила увагу до проблем соціально-економічного розвитку населених пунктів різних типів. Це знайшло відображення у наукових публікаціях Г. Анісімової, М. Барановського, В. Джамана, А. Доценка, Я. Жупанського, Є. Качана, М. Пістуна, В. Поповкіна, А. Степаненка, Д. Ткача, О. Топчієва, О. Шаблія, Л. Шевчук, Л. Шепотько, В. Юрчишина та ін.

Метою статті є виявити основні проблеми соціально-економічного розвитку малих міських поселень Тернопільської області, як регіону із аграрно промисловим типом освоєння.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах високого рівня господарського освоєння території Тернопільської області сформувалась густа мережа поселень із різким переважанням сіл (96,6 % всіх поселень області). Розміщення міських поселень у регіоні з високою землеробською культурою та незначними запасами мінеральної сировини зумовлює невелику їх людність і переважно одноманітну функціональну структуру.

У міських поселеннях Тернопільської області станом на 01.01.2011 р. проживало 474,6 тис. осіб, що становить 43,8% від усього населення. Частка міського населення та його чисельність зростали до 1998 р., але темп зростання чисельності населення нерівномірний. У період з 1959 р. до 1990 р. чисельність міського населення зросла в 2,3 раза і до 1998 р. зросла ще на 5,3%, а частка міського населення збільшилась на 25,1%. Починаючи від 1998 р. чисельність міського населення почала неухильно зменшуватись (на 7,5% від максимального рівня 512,8 тис. осіб у 1998 р.), як і його частка від усього населення області (з 1999 до 2011 р. – на 0,5%).

Це здебільшого пояснюється зростанням обласного центру м. Тернополя (людність міста з 1959 р. до 2001 р. збільшилась в 4,5 раза, а з 2001 до 2011 р. – зменшилась на 6,9%), а також м. Чорткова, Бережан, Кременеця, Ланівців, Теробовлі, Збаража, смт. Великої

Березовиці, Козови

Для переважної більшості міських поселень у період трансформації суспільства характерне скорочення чисельності жителів. У таких містах як Заліщики, Кременець, Почаїв, Хоростків, Копичинці, смт. Підволочиськ, Гримайлів, Товсте, Вишнівець скорочення чисельності населення відбувалось впродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. Найбільше зменшення людності за 1989–2009 рр. характерне для м. Заліщики (–23,0%), Хоростків (–20,2%), Кременець (–12,3%), Бучач (–6,1%).

Міські поселення Тернопільської області належать до групи малих (менше 50 тис. жителів), за винятком м. Тернополя. При цьому, у 27 міських поселеннях області чисельність населення не перевищує 10 тис. осіб – мінімального рівня людності, що встановлений в нашій державі для міст.

Зростання чисельності міського населення до кінця ХХ ст. в області відбувалось за рахунок природного та механічного приросту. Проте вже від 1999 р. спостерігається зменшення як природного, так і механічного приросту населення. Це відбувалось як за рахунок зменшення народжуваності, так і через збільшення смертності населення. Починаючи від 2004 р. показники народжуваності у містах стабілізувалися і почали незначно перевищувати показники смертності (природний приріст у міських поселеннях області у 2004 р. становив 0,5‰ і вже в 2010 р. майже досяг рівня 1998 р. і становив 1,3‰).

Найвищі показники народжуваності і позитивний природний приріст характерні для міських поселень Тернопільського, Чортківського, Зборівського, Бучацького районів та м. Тернополя (найвищий природний приріст у 2010 р. у м. Тернополі і становить 4,8‰). Найнижчий природний приріст у 2010 р. був у смт. Гримайлів (-12,6‰), Козлів (-7,4‰), Коропець (-4,8‰) та у м. Скалат (-5,0‰), що пов'язано із стабільно низькими показниками народжуваності та підвищенням рівня смертності населення у цих поселеннях, порівняно із показниками 2001 року.

Тернопільська область належить до регіонів з високою міграційною рухливістю населення. Але механічне скорочення порівняно з розміром природного скорочення населення має ще значно менший вплив на формування чисельності населення, але теж характеризує зміну людності поселень. У результаті міграційного скорочення чисельність населення в міських поселеннях зменшилась у 2010 р. на 0,6 тис. осіб. Традиційно найвищі показники механічного приросту характерні для поселень із порівняно вищим соціально-економічним розвитком та рівнем та якістю життя населення (показники сальдо міграції в міських поселеннях Тернопільського та Чортківського районів у 2010 р. становили 6,9‰ та 8,1‰ відповідно і були найвищими в обласній системі розселення). Проте, м. Тернопіль, яке, як правило, мало найвищі показники механічного приросту населення, у 2010 р. мало негативне сальдо міграції. Це в більшості пов'язано зі збільшенням потоків міжрегіональної та міждержавної трудової міграції, а також процесом деурбанізації, що почався у останнє десятиліття і триває надалі та відповідає внутрішньорегіональним міграційним потокам. У складі внутрішньо регіональної міграції переважав рух з міських поселень у сільську місцевість, внаслідок чого чисельність міського населення області зменшилась на 0,2 тис. осіб. Низькі, від'ємні показники механічного та природного руху у поселеннях свідчать про недостатній рівень їх економічного та соціального розвитку, особливо це характерно для малих міських поселень із монофункціональною структурою господарства (Скалат, Гримайлів, Козлів, Дружба, Заводське та ін.).

Отже, людність поселень формується внаслідок відтворювальних процесів у регіоні. Вона певною мірою також залежить від рангу поселення у системі розселення.

Прогноз чисельності населення міських поселень, здійснений із врахуванням їх сучасних темпів приросту, свідчить про те, що депопуляційні процеси будуть властиві для міського населення. Кількість міських жителів в області за 2010–2025 рр. зменшиться на 32,5 тис. осіб (на 6,8%). Питома вага міського населення області становитиме 44,5%, середня людність одного міського поселення – 19,7 тис. осіб, а середня людність одного селища міського типу – 3,9 тис. осіб. Найбільше зменшення людності порівняно із базовим значенням згідно прогнозу буде у м. Заліщики, м. Підгайці, смт. Скала-Подільська, смт. Гримайлів, а найменше воно торкнеться м. Збараж, м. Ланівці, смт. Великі Бірки.

Людність таких міських поселень, як смт. Залізці та Коропець залишиться приблизно незмінною, а в м. Бережани, м. Шумськ, смт. Гусятин, смт. Козова, смт. Велика Березовиця – збільшиться. За абсолютними показниками найбільше людність зменшиться у м. Тернопіль, м. Кременець, м. Терехів та м. Заліщики, а найменше зменшення буде у м. Ланівці, смт. Козлів, смт. Великі Бірки, смт. Дружба та смт. Микулинці.

Якщо допустити, що в міських поселеннях буде досягнуто вищі рівні соціально-економічного розвитку, ніж існують на сьогодні, то загальне скорочення людності буде дещо менше за рахунок сповільнення темпів міграційного руху населення.

Процеси природного відтворення за найближчі 15 років ще не набудуть позитивної динаміки через сучасні низькі показники народжуваності у містах і селищах міського типу.

Зміни, що відбулися у суспільстві, передусім соціально-економічна криза та перехід економіки від централізовано-планової до ринкової наклали сильний відбиток на рівень розвитку промисловості, виробничі зв'язки між підприємствами, суспільні форми організації цієї галузі. Внаслідок зменшення обсягів виробництва, що зумовлене ліквідацією багатьох підприємств або призупиненням їх діяльності, роль промисловості у функціонуванні поселень сильно зменшилась.

Про це свідчить, передусім те, що частка зайнятих в цій галузі значно зменшилась майже у всіх міських поселеннях. У промисловості було зайнято від 4,6% до 81,5% трудових ресурсів міст, на сьогодні – від 4,8% до 65,7%. Це відбулося як за рахунок зменшення кількості підприємств, так і зміни їх спеціалізації. У багатьох райцентрах було ліквідовано великі промислові підприємства (цукрозаводи, консервні заводи, філіали “Оріону”, “Ватри”), зупинено і перепрофільовані окремі підприємства. Роль промисловості у функціонуванні міст значно зменшилась.

Це відбулося як за рахунок зменшення обсягів виробництва промислової продукції, так і внаслідок зниження кількості зайнятих у цій галузі і її частки у господарстві міста. Незважаючи на деяке збільшення кількості підприємств, всі інші показники зменшились. Це стосується, передусім, випуску продукції (в натуральних величинах) і чисельності промислово-виробничого персоналу.

Міські поселення області у 2009 р. виробили 59,7% промислової продукції області, на них припадає 86,2% промислово-виробничого персоналу області. Вони значно відрізняються за обсягом промислового виробництва. Найбільші частки виробництва промислової продукції серед міських поселень мають такі міста як Тернопіль (43,9%), Хоростків та Чортків (по 8,4%); також виділяються м. Борщів (4,5%), смт. Підволочиськ (4,3%), м. Бережани (3,8%), м. Кременець (3,0%), м. Бучач (2,7%), смт. Залізці (2,5%), смт. Скала-Подільська (2,4%) та м. Терехів (2,2%). Проте частка решти міських поселень не перевищує 1–2% від виробництва промислової продукції у міських поселеннях. При порівнянні із обласними показниками виробництва виділяються лише м. Тернопіль (26,2%), м. Хоростків та м. Чортків (по 5%), а решта міських поселень загалом виробляють 23,5% промислової продукції області.

Найбільші частки промислово-виробничого персоналу є у м. Тернополі (46,3%), м. Кременці (4,7%), м. Чорткові (4,5%), м. Бережанах (4%), м. Бучачі (3,4%), м. Хоросткові (3,3%), смт. Заводському (3,3%).

Як бачимо, частка промислово-виробничого персоналу значна у міських поселеннях, де раніше були розміщені великі промислові підприємства, проте зараз цей показник не завжди відображає високий рівень промислового розвитку через занепад старих підприємств та значний рівень прихованого безробіття. Характерною рисою сучасного промислового виробництва є те, що воно розвивається не шляхом будівництва нових підприємств, а внаслідок його оновлення на якісно нових засадах (поки-що цей процес відбувається в області дуже повільно) та головним чином шляхом деконцентрації виробництва.

Як показує дослідження структури зайнятості працівників господарства міських поселень Тернопільської області, у період кризи в економіці посилюється роль сфери послуг. У ній значно менше відбулося скорочення працівників, ніж у виробничій сфері, виникло багато закладів нових форм власності, почали функціонувати об'єкти ринкової інфраструктури. Завдяки розвитку галузей сфери послуг, зокрема освіти, фінансово-

кредитної діяльності, туризму, страхування, торгівлі, інформаційного обслуговування та інших галузей, райцентри все більше набувають ролі “ділових центрів”. Виробництво все меншу роль відіграє у структурі економічної бази поселень, його поступово змінює сфера послуг. Це вже яскраво виявляється у містах Тернопіль, Залішки, Збараж, Зборів, Бережани, Бучач, Терехівля, Копичинці, Кременець, Чортків та селища міського типу Великі Бірки, Коропець та ін. Зміни, що відбуваються у виробництві, призведуть до того, що модернізовані підприємства, що є у міських поселеннях області, у майбутньому стануть основою для їх економічного розвитку. Це потребує гнучкості у проведенні економічної політики в регіоні, ефективних змін у розвитку поселень. Надання міським поселенням нового імпульсу до економічного розвитку повинно знову перетворити їх так звані “полюси зростання”, вагомими соціально-економічними центрами для навколишньої сільської місцевості.

Дослідження виробничої та соціальної діяльності міських поселень Тернопільської області свідчить про те, що більшість із них виконують функції адміністративно-управлінські: одне місто (Тернопіль) – обласний центр, 12 міст і 5 селищ міського типу – районні центри, 5 міст і 12 селищ міського типу – місцеві центри.

Отже, як бачимо, на зміну багатofункціональності міст приходять їх монофункціональність. Особливо це стосується малих міських поселень, які становлять основу мережі міського розселення в регіоні. Значною мірою це зумовлено ліквідацією великих промислових підприємств, яка відбулася у період економічної кризи. Це, передусім, підприємства машинобудування, які не вдалося репрофілювати на випуск необхідної продукції, перевести на форми господарювання, які характерні для ринкової економіки. Недостатні кошти, брак новітніх технологій та причини організаційного характеру призвели і до занепаду підприємств інших галузей промисловості. На зміну великим підприємствам приходять малі і середні, але їх концентрація ще не відзначається гнучкістю і різноманітністю організаційних форм, хоча вони вже становлять в окремих містах важливу складову економічної бази. Так, із 909 малих промислових підприємств 292 розміщені у м. Тернополі (33,5% від усіх промислових підприємств міста), переважна їх більшість у харчовій та деревообробній промисловості.

Малі міста і селища міського типу розміщені у сільськогосподарських зонах, де виробляється значна кількість сільськогосподарської сировини, знаходяться родовища будівельних матеріалів. Тому активізація економічного розвитку таких поселень має бути пов'язана із переробкою цієї сировини. Невеликі переробні підприємства (консервні заводи, хлібопекарні, цегельні, м'ясопереробні і молокопереробні підприємства) можуть бути розміщені у кожному міському поселенні.

Потребують реконструкції і модернізації підприємства, які існують. Це стосується, передусім, цукрових і спиртових заводів, підприємств легкої промисловості, будівельних матеріалів тощо. Важливим чинником соціально-економічного розвитку поселень регіону є інноваційна діяльність. Вона має значний потенціал, передусім науково-технічний, але за останні роки він дещо зменшується.

Важливою галуззю, яка буде впливати на активізацію соціально-економічного розвитку міських поселень, є туризм. Розміщення на території області близько 20 старовинних містечок (Терехівля, Кременець, Шумськ, Микулинці, Бучач, Бережани, Вишнівець, Скалат, Збараж, Зборів та ін.) з їх цінними історико-культурними ресурсами робить їх неповторними об'єктами пізнавального, наукового, сакрального, сентиментального туризму. Заклади оздоровчо-відпочинкового туризму є у смт. Микулинці і Гусятин, їх потрібно розширювати і реконструювати, щоб надавати людям різноманітні послуги на високому рівні. Містом сакрального туризму поступово стає м. Почаїв. Розвиток туризму, активізує роботу багатьох галузей сфери послуг, передусім, готельного і ресторанного господарства, торгівлі, а це зумовить підвищення рівня зайнятості населення міст та навколишніх сільських поселень.

Важливу роль у розбудові соціальної сфери області відіграватимуть малі підприємства. Ще недостатньо таких підприємств у малих містах області. Підприємства у сфері торгівлі, громадського харчування, матеріального постачання, видавничої діяльності розміщені переважно в обласному і районних центрах, вони майже повністю задовольняють

потреби жителів цих міст у своїх послугах. Але ще недостатньо розвинені підприємства, що виробляють товари народного споживання (продукти, одяг, взуття тощо). Значні перспективи має також створення невеликих (але з сучасним оснащенням) підприємств для ремонту сільськогосподарської техніки і автомобілів, для виробництва запчастин до них. Це значною мірою задовольнило б потреби аграрної сфери та автомобілістів в інфраструктурних послугах, а молоді – у кваліфікованій праці.

Висновки. Основними проблемами соціально-економічного розвитку Тернопільської області є: зменшення демографічного потенціалу; на зміну багатофункціональності міст приходять їх монофункціональність; зменшення ролі промисловості у розвитку міст, збільшення ролі соціальної сфери; диспропорції у структурі економіки міст.

Активізація соціально-економічного розвитку міських поселень Тернопільської області має бути пов'язана із створенням нових і перепрофілюванням старих підприємств легкої, харчової, промисловості будівельних матеріалів, розвитком туризму і соціальної сфери, інноваційної діяльності, що дасть змогу міським поселенням стати діловими центрами для навколишньої території.

Література

1. Гладкий О. В. *Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій* : [монографія] / О. В. Гладкий. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2008. – 360 с.
2. Заставецький Т. Б. *Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства* : [монографія] / Т. Б. Заставецький. – Тернопіль : Ред.-вид. відділ ТНПУ, 2005. – 160 с.
3. Заставецька О. В. *Комплексний економічний і соціальний розвиток території : теоретичні і методичні основи дослідження* : [монографія] / Ольга Володимирівна Заставецька. – Тернопіль, 1997. – 233 с.
4. Ткач Д. В. *Малі міські поселення : економіко- і соціально-географічні проблеми розвитку* : [монографія] / Дмитро Володимирович Ткач. – Тернопіль, 1997. – 145 с.
5. Шаблій О. І. *Деякі теоретико-методологічні аспекти дослідження депресивності регіонів України* / О. І. Шаблій, О. І. Вісьтак // *Проблеми розвитку депресивних регіонів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 квіт. 2007 р.* – Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – 192 с.